

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een interdisciplinair project ingeleid

Anrooij, W. van; Verbij-Schillings, J.

Citation

Anrooij, W. van, & Verbij-Schillings, J. (2021). Een interdisciplinair project ingeleid. In *Werken uitgegeven door 'Gelre', vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht* (pp. 13-18). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3249299>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3249299>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het Berghse kroniekenhandschrift

Redactie Wim van Anrooij
& Jeanne Verbij-Schillings

Een interdisciplinair project ingeleid

WIM VAN ANROOIJ en JEANNE VERBIJ-SCHILLINGS

Of het nu gaat om geschiedenis met een lokale, nationale, Europese of mondiale oriëntatie: er verschijnen tegenwoordig studies te kust en te keur, al dan niet in vertaalde vorm. Zo is er voor elk wat wils in boekhandel en bibliotheek, van boeken over de lokale canon tot bestsellers als die van de Israëliische historicus Yuval Noah Harari. Nederland kent een levendige historiografische traditie en dat is eigenlijk al eeuwen zo.

Die belangstelling voor het verleden is natuurlijk ergens begonnen. Over de orale traditie zijn we hooguit indirect ingelicht, maar over de schriftelijke traditie weten we des te meer. In de Klassieke Oudheid en in de daarop voortbouwende Latijnse traditie in de Middeleeuwen, die zich uitstreckte over geheel Europa, werden tal van geleerde historiografische prestaties geleverd. Het duurde evenwel tot de late dertiende eeuw voordat in onze streken de volkstaal werd ingezet om geschiedenis te schrijven: dat gebeurde in de omgeving van de Hollandse graaf Floris v. Het zal geen verbazing wekken dat het om de geschiedenis van het eigen graafschap ging in de *Rijmkroniek van Holland*, geschreven ca. 1280-1282 door een vooralsnog anonieme auteur.¹ Maar al kort daarop vertaalde/bewerkte Jacob van Maerlant, in opdracht van dezelfde graaf Floris v, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, een tekst die oorspronkelijk was geschreven voor de Franse koning.² Zo zorgde Maerlant er in de late dertiende eeuw met zijn *Spiegel historial* als eerste voor dat de wereldgeschiedenis in de volkstaal ter beschikking kwam. Uit de rijke overlevering van de *Spiegel historial* blijkt dat hiervoor veel belangstelling bestond, niet alleen in adellijke kring, maar ook en misschien wel juist daarbuiten.³

Dit Hollandse begin kreeg in de veertiende en vijftiende eeuw een vervolg in de Nederlanden, zowel in het Noorden als in het Zuiden. Het was in de veertiende eeuw vooral de geschiedenis van Holland, Utrecht, Brabant en Vlaanderen die op schrift werd gesteld in het Middelnederlands, vaak onder gebruikmaking van Latijnse bronnen. De productie van historiografische teksten versnelde vanaf 1400, heraldische illustraties ter legitimatie van macht werden gebruikelijker, en vanaf het midden van de vijftiende eeuw zorgde de uitvinding van de boekdrukkunst

1 J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*, *Hollandse studiën* 35 (Hilversum: Verloren, 1990).

2 Over Maerlants *Spiegel historial*, zie P. Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*, *NLGM 14* (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 139-205, en F.P. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 307-375.

3 De overlevering van de *Spiegel historial* is gedetailleerd in kaart gebracht door J.A.A.M. Biemans, *Onsen Speghel ystoriale in Vlaemse. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historial van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, *Schrift en schriftdraggers in de Nederlanden in de Middeleeuwen* 2 (Leuven: Peeters, 1997), 2 dln.

ervoor dat de verspreiding van historische kennis exponentieel toenam, vooral vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw. In regio's zoals Holland, Brabant en Vlaanderen was er sprake van een levendige historiografische traditie, in andere streken bleef het wat stiller.

Het midden-vijftiende-eeuwse Berghse kroniekenhandschrift ('s-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095) vormt voor het hertogdom Gelre een belangrijk begin. Het handschrift bevat niet alleen het vroegste voorbeeld van Gelderse geschiedschrijving in de volkstaal, het bevat bovendien een keur aan lange en korte kronieken van vooral nabije en ook wel verder weg gelegen territoria, die ook nog eens van illustraties zijn voorzien. Voorin (f. 1*v) prijkt het wapen van Bergh, wat het handschrift verbindt met de heren van den Bergh, die als banner- of baanderheren tot de belangrijkste edelen van het hertogdom behoorden.

Toen het Berghse handschrift in 2017 werd aangekocht door Stichting Huis Bergh ontstond al spoedig de behoefte dit geschiedenisboek te onderzoeken. Er werd een onderzoeksgroep gevormd van mediëvisten uit verschillende disciplines, die met elkaar het Berghse handschrift vanuit verschillende invalshoeken wilden bestuderen. De uitdaging daarbij was om de onderzoeksresultaten gaande het onderzoek op verantwoorde wijze met elkaar te verbinden, waarbij materiële, picturale en tekstuele observaties op elkaar werden betrokken.

Omdat van lang niet alle teksten een editie bestond werd in een gemeenschappelijke krachtsinspanning begonnen met de vervaardiging van een integrale diplomatische transcriptie van het handschrift.⁴ Toen die er eenmaal was konden alle deelnemers aan het onderzoek kennisnemen van de inhoud van het boek en kon het feitelijke onderzoek beginnen. Na diverse overlegondes in Huis Bergh volgde aldaar op 23 en 24 januari 2020 een symposium, waarin de deelnemers aan het project elkaar op de hoogte stelden van de behaalde resultaten. Daarna volgde het schrijven en herschrijven van de bijdragen, waarbij de redacteurs er in samenspraak met de auteurs naar streefden de bijdragen inhoudelijk zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Bij de uiteindelijke presentatie van het onderzoek in dit boek is ervoor gekozen om de bijdragen in drie afdelingen te rangschikken: 'De heren van den Bergh', 'Ontstaan van het Berghse kroniekenhandschrift' en 'Inhoud en functie van het Berghse kroniekenhandschrift'.

In de eerste afdeling besteedt Peter Bresser ('Bergh, de kleine grootmacht. De familiale achtergrond van het Berghse kroniekenhandschrift') aandacht aan de geschiedenis van het geslacht van den Bergh en aan het heraldische wapen dat de heren van den Bergh voerden. Deze bijdrage was gewenst omdat het wapen van de heren van den Bergh als eigendomskenmerk voorkomt voorin het handschrift (vandaar ook de inmiddels gehanteerde en ingeburgerde naam van het handschrift). In de tijd dat het handschrift ontstond regeerde Willem II van den Bergh (1416-1465) over de heerlijkheid. Naar het zich laat aanzien was hij de eerste eigenaar van het Berghse handschrift en mogelijk de opdrachtgever.

In de tweede afdeling zijn vijf bijdragen verzameld van specialisten die zich, los van de inhoud van de teksten, hebben verdiept in de materiële aspecten van het Berghse handschrift. Anne Korteweg ('Codicologisch overzicht van het Berghse kroniekenhandschrift') biedt een minutieuze codicologische beschrijving van het handschrift. Tevens geeft zij aan hoe de bevindingen van de vier eropvolgende bijdragen met elkaar en met haar eigen observaties samenhangen.

4 Deze transcriptie, waarover Jeanne Verbij-Schillings de hoofdredactie voerde, daarin bijgestaan door Ingrid Biesheuvel, zal worden gepubliceerd op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org).

Korteweg's bijdrage is dus tevens te lezen als een inleiding op de tweede afdeling.

De tweede afdeling vervolgt met een bijdrage van Ed van der Vlist ('Het Berghse kroniekenhandschrift. Codicologische en paleografische observaties'), waarin hij een reeks codicologische en paleografische bijzonderheden beschrijft. Zo komen we onder meer te weten dat het handschrift uit zes codicologische eenheden bestaat, maar wel het werk is van één kopiist-samensteller. Een belangrijk inzicht in deze bijdrage is verder dat de gangbare datering van het handschrift ca. 1453-1461 beter kan worden losgelaten. Deze jaartallen suggereren namelijk een precisie die bij nader inzien niet kan worden volgehouden: de teksten waar de jaartallen op gebaseerd zijn blijken alleen voor te komen in de zesde codicologische eenheid (eenheid F) en mogen niet automatisch op het handschrift als geheel worden geprojecteerd. Eenheid F speelt desondanks een belangrijke rol bij ons inzicht omtrent de datering van het Berghse kroniekenhandschrift: deze eenheid is ontstaan ná 13 mei 1453 (de huwelijksdatum van Adolf van Kleef met Beatrix van Portugal, vermeld in de kroniek van Kleef) en vóór 22 juli 1461 (de sterfdatum van Karel VII van Frankrijk, die nog als levend wordt voorgesteld). De datering van eenheid F kán ook gelden voor de vijf andere codicologische eenheden (A-E), maar zeker is dat allerminst: ze zouden ook vóór 13 mei 1453 of na 22 juli 1461 tot stand kunnen zijn gekomen. De datering van het papier kan hier nader inzicht bieden.

Marieke van Delft ('Het papier in het Berghse kroniekenhandschrift') onderzoekt het papier dat is gebruikt bij de vervaardiging van het handschrift. Hoewel het handschrift deels uit perkamenten bladen is samengesteld, zijn de teksten voornamelijk op papier geschreven. In dat papier komen uiteenlopende watermerken voor, die stuk voor stuk bij benadering gedateerd kunnen worden. Van Delft komt tot dateringen als 'de jaren 1450' (letter P), 'de jaren 1450-1460' (Eenhoorn watermerk) en 'in de jaren 1440-1460' (Ossenkop watermerk). Dat brengt haar tot een datering van het schrijfwerk tussen ca. 1450 en 1460.

In dit boek wordt de oude datering 1453-1461 dus losgelaten ten gunste van een globalere datering ca. 1450-1460, waarbij deze bij benadering de periode aanduidt waarin het schrijfproces en de illuminatie plaatsvond. Het 'ca.' geeft aan dat een deel van het schrijfwerk mogelijk (kort) vóór 1450 of (kort) na 1460 plaatsvond. Het schrift, de interpretatie van sommige teksten en de (iets latere) datering van de band zijn hiermee goed verenigbaar.

De indruk bestaat dat de kopiist-samensteller van de tekstverzameling toen hij ging schrijven inhoudelijk nog geen afgerond beeld had van het project waar hij aan begon. Het is zelfs de vraag of hij vanaf het begin af aan het idee had dat het schrijfproces tot één handschrift als eindproduct zou leiden. Het heeft er alle schijn van dat bij het overschrijven van de teksten in afzonderlijke codicologische eenheden sprake was van voortschrijdend inzicht. Er kwam evenwel een moment waarop hij besloot de beschreven katernen te verzamelen, de inhoudsopgave te vervaardigen en het geheel van een band te (laten) voorzien. Dat moet in elk geval na 13 mei 1453 zijn geweest. Jan Storm van Leeuwen ('De band van het Berghse kroniekenhandschrift') acht het aannemelijk dat de band – zijn onderzoek wijst uit dat de band oorspronkelijk is – kort na het ontstaan van het handschrift, dus mogelijk ca. 1460, of in de jaren daarna, is ontstaan, waarbij hij opmerkt dat het om de oudst bekende band gaat uit de Noordelijke Nederlanden die versierd is met een patroon van handstempels.

Jos Biemans ('De dekbladen in het Berghse kroniekenhandschrift') onderzoekt de (beschreven) dekbladen die zijn gebruikt bij het aanbrengen van de band om de katernen. Het dekblad vooraan

in de band – het gaat om maculatuur – stamt uit een handschrift met vermoedelijk het Nieuwe Testament in het Latijn en bevat ook tekst in het Middelnederlands. Het dekblad achteraan in de band toont Latijnse tekst. Opmerkelijk is zijn vaststelling dat voor het achterste dekblad perkament werd gebruikt dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw werd beschreven. Het beschreven blad was dus kort tevoren ontstaan, maar werd al spoedig ‘opgeofferd’ om er een ander boek mee in te binden.

Na de afdeling waarin de materiële aspecten van het handschrift worden beschreven volgt de derde afdeling, met veertien bijdragen: ‘Inhoud en functie van het Berghse kroniekenhandschrift’. In deze afdeling ligt het accent op de inhoud van het handschrift, waarbij zowel aan de teksten als aan de afbeeldingen moet worden gedacht. De afdeling opent met vier bijdragen waarin de integrale inhoud (tekst en beeld) van het handschrift in de beschouwing wordt betrokken.

Mark Visscher (‘Het Berghse kroniekenhandschrift: één of twee verzamelingen?’) bestudeert de opeenvolging van teksten en betoogt dat het Berghse handschrift een reeks kronieken bevat van geestelijke vorstendommen, gevolgd door een reeks van wereldlijke vorstendommen. Door het Berghse handschrift te vergelijken met andere contemporaine historiografische verzamelhandschriften (en een verzameldruk) maakt hij aannemelijk dat de combinatie van geestelijke en wereldlijke vorstendommen in één boek, en met name de strikte scheiding tussen beide, zo vroeg tamelijk bijzonder is. Visscher houdt rekening met de mogelijkheid dat de kopiïst-samensteller de stof aanvankelijk over twee handschriften wilde verdelen, maar later besloot het geheel toch in één band samen te binden.

De twee door Visscher veronderstelde nog niet gebonden delen (die toen nog uit stapels katernen bestonden) werden overigens wel op vergelijkbare wijze van illustraties voorzien. Dat is wat Rob Dückers betoogt in ‘De decoratie in het Berghse kroniekenhandschrift’, namelijk dat de afbeeldingen verspreid door het hele handschrift (in zijn huidige vorm) voorkomen en dat er sprake is van een samenhangend programma. Dückers slaagt erin een brug te slaan naar de voorafgaande Gelderse schildertraditie, door de compositie van sommige afbeeldingen terug te voeren op de gebroeders Van Lymborch. De bijdrage van Dückers wordt gevolgd door een reeks bladgrote foto’s van alle geïllumineerde foliozijden uit het handschrift.

Een element dat op veel afbeeldingen voorkomt – en dat we kennen uit andere historiografische verzamelhandschriften uit de vijftiende eeuw – is de heraldiek. Jeanne Verbij-Schillings (‘Heraldiek in het Berghse kroniekenhandschrift’) stelt hiernaar een afzonderlijk onderzoek in. Haar conclusie bevestigt de uitkomst van Dückers, namelijk dat de heraldische afbeeldingen verspreid door het gehele handschrift voorkomen, waarbij er sprake is van een samenhangend programma.

Rita Schlusemann (‘Talige kenmerken van het Berghse kroniekenhandschrift’) maakt op basis van een taalanalyse aannemelijk dat de kopiïst-samensteller afkomstig was uit de streek waar Kleverlands werd gesproken, een streek die in de directe nabijheid van Huis Bergh lag.

De derde afdeling vervolgt met acht bijdragen waarin één tekst, een detail daaruit of één afbeelding wordt besproken. Deze zijn geordend in de volgorde waarin de teksten en afbeeldingen in het handschrift voorkomen. Era Gordeau (‘De pausenkroniek in het Berghse kroniekenhandschrift. Herkomst, tekstuele context en tekstbehandeling’) brengt de relatie van de pausenkroniek met *Der leken spiegel* (ca. 1325/30) van de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale in kaart. Dirk Schoenaers (‘De invloed van een “modeboek”. Martinus von Troppaus *Chronicon pontificum*

et imperatorum en de inhoud van het Berghse kroniekenhandschrift’) plaatst de pausen- en keizerskroniek van Martinus von Troppau in het Berghse kroniekenhandschrift in de traditie van de rijke, gevarieerde en ingewikkelde overlevering van deze tekst. Jeroen Reyniers (‘Keizer Augustus en de Tiburtijnse sibille in het Berghse kroniekenhandschrift’) illustreert de kunsthistorische vertakkingen en achtergronden van één miniatuur in het handschrift.

Johan Oosterman (‘Het verhaal van Gelre, middenin de wereld. Het Berghse kroniekenhandschrift en het begin van de Gelderse geschiedschrijving’) laat zijn licht schijnen over de kroniek van Gelre, het vroegste voorbeeld van Gelderse geschiedschrijving. Hij schetst in zijn bijdrage de bredere politieke situatie in het hertogdom Gelre om op grond daarvan te betogen dat de jaren 1458/59 een geschikte context bieden waarin het ontstaan van juist deze tekstverzameling kan worden begrepen. In een gezamenlijke publicatie van Remco Sleiderink en Mark Visscher (‘Van de schepping van Adam tot de kruisdood van Jezus. Een wijdverspreide chronologie in vijf Middelnederlandse kwatrijnen’) wordt aangetoond dat aan het begin van de kroniek van Gelre gebruik werd gemaakt van een reeds bestaande, veelvuldig overgeleverde tekst. In de passage die erop volgt gaat de auteur van de Gelderse kroniek opnieuw met grote stappen door de wereldgeschiedenis, waarbij de traditie van de Negen Besten mogelijk een rol heeft gespeeld, aldus Wim van Anrooij (‘De kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift en de traditie van de Negen Besten’).

Robert Stein (‘Levend verleden. De Cronijck van Brabant’) geeft de kroniek van Brabant een plaats binnen de Brabantse historiografische traditie. Wilma Keesman (‘Kleef en het verhaal van de Zwaanridder. Over de Croniken der hertoighen Cleve in het Berghse kroniekenhandschrift’) doet iets dergelijks voor de kroniek van Kleef, waarbij ze bijzondere aandacht schenkt aan de rijke traditie van de Zwaanridder. In deze bijdrage besteedt de auteur tevens aandacht aan de tekst (inclusief stamboom) op f. 240r-241r. Deze komt voor tussen de kronieken van Mark en Kleef, en wordt aangeduid als: ‘Tot verclaringe des rechten erfvolgers tho dem konynck van Francrijk’. Keesman maakt duidelijk dat het hier niet gaat om een genealogie van de koningen van Frankrijk, zoals de secundaire literatuur wil, maar om een bespreking van de Salische wet (die opvolging door vrouwen uitsloot), met een uitleg van de consequenties voor de erfopvolging in Frankrijk na de dood van Lodewijk IX.

De derde afdeling eindigt met twee studies waarin weer een breder perspectief wordt gekozen en waarin de integrale inhoud van het handschrift in ogenschouw wordt genomen. Bram Caers (‘De Brabants-Gelderse relaties in het Berghse kroniekenhandschrift. Toetssteen voor de historiografische praktijk van de samensteller’) concludeert dat de kopiist-samensteller een regionale oriëntatie had en teksten verzamelde en naast elkaar plaatste, eerder dan dat hij er in slaagde om tot een synthese te komen. Aart Noordzij ten slotte (‘Het Berghse kroniekenhandschrift. Eindproduct of werk in uitvoering?’) karakteriseert de werkzaamheid van de kopiist-samensteller als een zoektocht naar een zinvol geografisch raamwerk voor de gebieden aan de Nederrijn, als een gewenste synthese tussen enerzijds regionale en anderzijds universele geschiedschrijving.

Op deze plaats past een woord van dank. Wij danken de auteurs voor hun bijdragen, maar vooral ook voor hun medewerking tijdens het redactieproces. Vanwege het interdisciplinaire karakter van het project en de overlap die soms optrad in eerdere versies van de bijdragen moesten deze – zoals eerder aangegeven – in veel gevallen inhoudelijk op elkaar worden afgestemd, zodat

de auteurs zoveel mogelijk konden profiteren van elkaars resultaten. Tijdens het redactiewerk moest bij herhaling om herziening op onderdelen worden gevraagd, wat het geduld van sommige auteurs op de proef zal hebben gesteld. De auteurs van de bijdragen konden hun voordeel doen met de masterscriptie van Mark Visscher, *Middelnederlandse kronieken in verzamelhandschriften en verzameldrukken (c. 1280-1500)* (Universiteit Leiden, 2019), die niet openbaar toegankelijk is maar die door de auteur generoos ter beschikking werd gesteld. Ingrid Biesheuvel hielp bij het samenstellen van het register.

Ter wille van de eenduidigheid is bij de redactie van de bijdragen gekozen voor een uniforme weergave van familie-, geslachts- en dynastieke namen. Heren, graven en hertogen worden voorgesteld ofwel met de familienaam van hun geslacht, ofwel met de naam van het gebied waarover ze heersten, bijvoorbeeld heer Willem II van den Bergh of Willem II, heer van Bergh, en graaf Adolf II van der Mark of Adolf II, graaf van Mark.

Marijke Brouwer danken we voor haar stimulerende betrokkenheid bij het project, voor de herhaaldelijke ontvangsten van de onderzoeksgroep in Huis Bergh, voor haar praktische hulp tijdens het project en voor de toestemming die zij verleende het Berghse kroniekenhandschrift twee keer tijdelijk in een andere instelling onder te brengen – een keer op de afdeling Bijzondere Collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek en een keer (tijdens corona) in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag – teneinde het aantal reisbewegingen van onderzoekers uit de Randstad zoveel mogelijk te beperken.

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de jubileumtentoonstelling ‘Kracht van kronieken, het oudste geschiedenisboek van Gelderland komt thuis’, die van 21 augustus tot en met 14 november 2021 zal worden gehouden in Huis Bergh te 's-Heerenberg.

Ootmarsum/Maastricht, 30 april 2021

Het Berghse kroniekenhandschrift is een lijvig geschiedenisboek uit de late Middeleeuwen waarin tal van historiografische teksten bijeen zijn gebracht. Daaronder bevindt zich de vroegste thans bekende kroniek van Gelre. Het handschrift bevat tevens een reeks gedeeltelijk gekleurde pentekeningen en representatieve afbeeldingen van heersers, waaronder een van de hertog van Gelre, naar het zich laat aanzien in een realistische setting. Het is vermoedelijk tot stand gekomen in Gelre, kort na het midden van de vijftiende eeuw. Voorin bevindt zich het wapen van de heren van den Bergh, die tot de entourage van de Gelderse hertogen behoorden. Het is daarom bijzonder dat Huis Bergh in 2017 erin slaagde het handschrift, dat zich eeuwenlang in privébezit bevond, aan te kopen en aan de handschriftencollectie toe te voegen. Sinds de verwerving heeft een team van specialisten uit binnen- en buitenland zich verdiept in dit laatmiddeleeuwse geschiedenisboek. Dat leidde tot uiteenlopende beschouwingen over ontstaan, inhoud en functioneren van het handschrift. De resultaten van hun samenwerking zijn verzameld in deze bundel.

Het Berghse kroniekenhandschrift

